

● Գ Ր Ա Ւ Օ Ս Ա Կ Ա Ն ●

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՆՐԱՆԿԱՐԶՈՒԹԻՒՆ. - Երևան, «Հայաստան» հրատարակչություն, 1967:

Հայերեն, ռուսերեն եւ ֆրանսերեն լեզուներով հայկական մանրանկարչութիւնը ներկայացնող այս չքեղ հատորը՝ հաճելի անակնկալ մը եղաւ, անտարակոյս:

Ընդամենը 236 էջ, փոքր քառածաւ եւ լաթակաղմ, ունի 75 դունաւոր նկարներ եւ 4 սեւ ու ճերմակ բոլորիջեան վերարտադրութիւններ:

Խմբագրութեան եւ յառաջարանի հեղինակն է Ռ. Գ. Դրամբեան:

1960ին Cercle d'Artի (Փարիզ) հրատարակած «Miniatures arméniennes» հատորէն փոխ առնուած է Լ. Ա. Դուռնովոյի ներածականը եւ մանրանկարներու բացատրական բաժինը:

Դրամբեան՝ սեղմ տողերով պատմականը կ'ընէ հայ մանրանկարչութեան ու երեւանի Մաշտոցեան Մատենադարանի հաւաքածոյին, սկսելով հնագէտ Ա. Ս. Ուլարովի աշխատութենէն, որ 1882ին՝ Էջմիածնի մատենադարանը յօգուածով, 35 ծաղկազարդուած ձեռագիրներու նրկարագրութիւնը տուած է. յատկապէս կը ծանրանայ հին ռուսական գեղանկարչութեան անուանի մեծ մասնագէտ՝ Տիկ. Դուռնովոյի աշխատասիրութիւններուն վրայ. ինչպէս ծանօթ է, 1937ին նէ Հայաստան էր հաստատուած՝ նուիրուելով հայ մանրանկարչութեան ուսումնասիրութեան, մինչեւ մահը (1963):

Յառաջարանի հեղինակը իրաւացիօրէն կը հաւաստէ որ մեզի հասած ամենահին նմոյշը պէտք է սկիզբը նկատել հայ մանրանկարչութեան, այլ հարկ է փընտռել դայն «դարերի խորքում». իսկ իբր ամենահին նմոյշ՝ Դրամբեան կը յիշատակէ 887ի Լազարեան Աւետարանը, քանի որ «ստոյգ թուական ունեցող ամենահին ձեռագիրն է»:

Քիչ անդին, ներծականի բաժինն մէջ,

Դուռնովոյ միեւնոյն տեսակէտը կը կըրկնէ աւելի մանրամասնելով:

Կը համարւի որ այլեւս, առանց վարանումի, հայ մանրանկարչութեան իբր հրահաղոյն վկայութիւն, պէտք ենք ընդունիլ Ս. Ղազարի ձեռագրատան թ. 1144/86 Աւետարանը, ճանչցուած իբրեւ Մլֆէ քաղուհիի Աւետարան:

Վերոյիշեալ ձեռագիրը ունի բազմաթիւ յիշատակարաններ, գլխաւորը (թղ. 222բ) մեզի կը ներկայանայ բոլորովին խաթարուած վիճակի մէջ. սակայն, բարեխտաբար, առաջին կազմողը՝ վերջին թուղթին հակակողմը նշանակած է թուղթերու թիւը (ՆԿԶ թերթ) եւ թուականը (ՅԺԱ. Արաց ԻԸ. բ. Արեգ Զ. ե.): Հետեւաբար Ս. Ղազարի թ. 1144/86 ձեռագիրը գրուած է Թ. դարու կէսին եւ 862ին կազմուած է՝ 39 օրուան ընթացքին, այսինքն Արաց ԻԸ. Էն (= Յունուար 28), մինչեւ Արեգ Զ (= Մարտ 6) հայկական տոմարին համաձայն: Տոմարական քըննութիւններուն շնորհիւ է որ դարձեալ կարելի եղած է ուղղել Ալիշանի (ՅԾԱ = 902) եւ Հ. Բարսեղ Սարգիսեանի (ՅՀԱ = 922) ընթերցումները: Անոնց հիմնական դժուարութիւնը առաջ կու դար Մլֆէ թագուհին անունին յիշատակութենէն (քանի որ 862 թուականը կը կանխէ ասոր ծնունդը), եւ Գաղիկի թագաւորութեան ճշգրիտ թուականի մասին եղած տարակոյններէն: Սակայն, յիշատակարաններու մանրակրկիտ քննութիւնը ցոյց կու տայ որ Մլֆէ թագուհին երրորդ ստացողն է, 908էն ետք:

Դրամբեան, իր ներածականին մէջ, խօսելով հայ մանրանկարչութեան վերաբերող ցարդ լոյս տեսած զանազան հատորներու մասին, ամենեւին չի յիշատակեր 1966ին Ս. Ղազարի տպարանէն լոյս ընծայուած «Հայկական Մանրանկարչութիւն» քառալեզուեան հրատարակութիւնը, որու ընդարձակ յառաջարանին մէջ, Հ. Մարոյ Ճանաչեան, մանրագին փաստարկութեամբ կը հաստատէ վերոյիշեալ վարկածը:

Էջմիածնի թիւ 2374, նշանաւոր Աւե-

տարանին մանրանկարներու մասին կատարուած դատաստանները, որքան որ մերթ իրարու հակասող, կը համաձայնին անոր թուականին շուրջ՝ Զ-է դար: Դուռնովոյ քննարկելով «որոշ մանրամասնութիւններ», կը կապէ դայն 586 թուականի Ռաբուլայի ասորերէն Աւետարանին հետ, քանի որ Մերձաւոր Արեւելքի ժողովուրդներու արուեստները տակաւին սկսնակ՝ իրարմէ գրեթէ չէին տարբերեր. եւ կը համարի որ ասորական Աւետարանին արդէն պատրաստ նիւթը, ձեւով մը, օրինակ կամ ներշնչարան եղած է ամէնուն (էջ 201):

Ստրէկովսքի, համեմատական քննութիւն մը կատարելով Էջմիածնի Աւետարանին եւ բիւզանդական ու ասորական (մանաւանդ Ռաբուլայի Աւետարանի) մանրանկարչութեան հետ, կը հասնի հետեւեալ եզրակացութեան. թէ՛ 15 մանրանկարները (խորանագարդեր, Քրիստոսի եւ առաքեալներու նկարներ) եւ թէ՛ 4 նկարները, որոնք կը գտնուին Աւետարանին վերջը, բոլորն ալ ասորական գործեր են, նկարուած Զ. դարու առաջին կէսին, Ասորիքի մէջ եւ յետոյ բերուած Հայաստան: (Տե՛ս Յ. Ստրէկովսքի, Էջմիածնի Աւետարանը, հայ թրգմ. Հ. Բ. Պրէզիլ-ճեանի, Վիեննա, 1892, էջ 73):

Կը համարւի որ Ստրէկովսքի կը չափազանցէ նմանութիւններու թուարկումը. որովհետեւ ո'չ Ռաբուլայի սիւները նմանութիւն ունին Էջմիածնի Աւետարանի խորաններու սիւներուն հետ, ոչ ալ զգեստաւորումը եւ հանդերձներուն ծաղկերը: Փր. Մաքլեր, Էջմիածնի թ. 229 ձեռագիր Աւետարանին իր լուսատիպ հրատարակութեան յառաջարանին մէջ, արդէն իսկ նկատել կու տար Ստրէկովսքիի չափազանցութիւնները:

Էջմիածնի փոստկրեայ Աւետարանի մանրանկարները Զ-է դարու գործ կը նրկատեն նաեւ Կ. Վայցման եւ Սիրարիի Տէր Ներսէսեան: Վերջինս է. դարու ձեռագրէ մը փրցուած երկու թերթեր կը համարի՝ Էջմիածնի Աւետարանին վերջը կարուածները, որովհետեւ նկարուած են

«անպաճոյճ ոճով եւ շատ մօտ այն նկարներուն՝ որոնք Լմբատի եւ Թալիւնի եկեղեցիներուն խորանները կը զարդարեն» (տե՛ս Հայկ. Մանր., Վիեննա, 1966, էջ 2):

Կարելի՞ է իբրեւ լուծուած ընդունիլ այս հարցը, ինչպէս կը պնդէ Հ. Յակոբեան (Պատմա-բանասիրական Հանդէս, 1968 թիւ 3, էջ 168), երբ նոյնքան համոզիչ փաստեր կան, այդ չորս «վերջը կարուած» թերթերը, ձեռագրի թուականին հետ (989) կապելու: Կամ՝ լաւ եւս, յոստակելու համար՝ աւելցնենք փոքրիկ նրկատողութիւն մը. Էջմիածնի Աւետարանին թղ. 10ա-ի վարի լուսանցքին վրայ, երկու սիւներու լայնքով դժուած Մոգերու երկրպագութիւնը մեծ նմանութիւն ունի Աւետարանին վերջը գտնուող նոյն տեսարանը ներկայացնող պատկերին հետ, ուր դիմադիծի շատ նմանութիւն կայ, անտեսելով նոյնիսկ տարազներու պարագան (որոնք աւելի Թ-ժ դարերուն հայ-արարական գիծերու խառնուրդի հետքեր ունին՝ քան է. դարու ասորականի). պէտք է ըսել նաեւ որ ներքին նրկարներու եւ լուսանցազարդերու գործածութիւնը՝ համեմատաբար աւելի ուշ շրջանի արդիւնք է. կը բացակային նոյնիսկ 862ի Ս. Ղազարի թիւ 1144/86 ձեռագրին մէջէն: Եզրակացնելով, կարելի է գոնէ այսքանը ըսել՝ թէ մեր ունեցած ներկայ փաստերը, զոյգ կարծիքներուն համար, նկատմամբ Էջմիածնի Աւետարանի մանրանկարներու թուականին՝ անբաւարար են հարցը վերջնականապէս փակուած նկատելու, մէկ կամ միւս ուղղութեամբ:

Հայ գրչագրութեան այս զոյգ գոհարներուն՝ Մլֆէ թագուհին եւ Էջմիածնի Աւետարաններուն գրութեան եւ ծաղկումի թուականներուն վրայ անցողակի ակնարկ մը տալէ ետք, կ'ուզէի համառօտ կերպով անդրադառնալ, ուրիշ հիմնական խնդրի մը շուրջ, դարձեալ առիթ առնելով Դուռնովոյի եւ առ հասարակ սովորական լուսատիպերու արտայայտած տեսակէտները:

Հայ քրիստոնեական զեղարուեստի պատմութեան ուսումնասիրողներուն մէջ, առ հասարակ, կը տեսնուի յատուկ ճիգ մը՝ կարելի չափ ճշգրիտ բանաձեւելու հայ եւ դրացի ժողովուրդներու մշակութային փոխ-յարաբերութիւններու ստուգումը, եւ ճշտելու ասորական, հելլենական կամ պարսկական տարրերուն ներմուծումը՝ հայ արուեստի անդամատանէն ներս, եւ այդ աղբյուրութիւններու տրւեալներով եղբակացութիւններու յանգելու:

Իրականին մէջ, քրիստոնեական առաջին հինգ դարերու պատմական իրադարձութիւնները մեղի ցոյց կու տան որ զեղարուեստական այն փորձառութիւնը, զոր մենք նովոր ենք կոչել հելլենական, բիւզանդական, ասորական կամ հայկական, կարելի է դասաւորել յատուկ ժողովուրդի մը, կամ յատուկ երկրի մը զեղարուեստական ըմբռնումին շրջանին մէջ. աւելի ճիշտ պիտի ըլլար նկատել զանոնք իրեւ սկզբնաւորութիւն մը վերոյիշեալ ժողովուրդներու զեղարուեստական ըմբռնումի ալեծփուն կազմաւորումին. սկիզբ մը, որ իր ծնունդովն իսկ կապուեցաւ նոր կրօնքին՝ քրիստոնեութեան, ուր իշխողն էր յունական տարրը:

Քրիստոնեական նախնական արուեստը, ձեւով՝ հեթանոսականն էր, որ կը շարունակուէր, բոլորովին նորը՝ բովանդակութիւնն էր. այս երկուքին համադրութեամբ՝ իսկական քրիստոնեական արուեստը պիտի հասունանար Քրիստոսէ քանի մը դար վերջը միայն, եւ ստանար անշփոթ դիմագիծ մը:

Քրիստոնեական արուեստը կարելի է սահմանել իրեւ քրիստոնեայ հաւատքին արտաքին ցուցադրութիւնը՝ զեղարուեստական հանդերձանքով: Անոր գործածած նիւթերը, կիրարկած օրէնքները, ցուցադրած դիտարուեստը, զեղարուեստական արտայայտութիւններ ձեռք ձգելու իր նպատակին մէջ իսկ՝ չի տարբերիր հեթանոսական արուեստէն: Սակայն, կը հետապնդէ նպատակ մը, կը հետեւի ծրարագրի մը, ստեղծելով գործեր՝ որոնք

հաւատացեալներուն զմայլանքին արժանանալէն զատ, ծառայեն հոգիները առարկայէն անդին փոխադրելու:

Քրիստոնեայ արուեստը զրեթէ միշտ վարդապետական հիմք ունի, ըլլայ աստուածաշնչական զրուագի մը ներկայացումին մէջ, կամ հաւատքի վարդապետութեան մը բացատրութեան մէջ, կամ երբ ընկերէ առանձնական կամ ծիսական աղօթքի մը. վերջապէս, իր բոլոր տեսակէտներուն մէջ, քրիստոնեայ արուեստը կարելի է նկատել իրր ծաղկումը Եկեղեցւոյ վարդապետութեան, կամ իր պատկերադարձ Աստուածաշունչ մը:

Ահա թէ ինչո՞ւ քրիստոնեական արուեստին բուն ծաղկումի շրջանին, Եկեղեցին մտած է արուեստի անդամատանէն ներս, եւ միջամտած է կարգ մը կանոններով, որովհետեւ քրիստոնեայ արուեստը ելլելով զարգարանքի իր հանդամանքէն՝ ստացած էր վարդապետական բնոյթ մը, եւ եկեղեցւոյ վարդապետութիւնը կարելի էր անհատներու մեկնաբանութեան թողուլ:

Արդ, երբ մենք այս լոյսին տակ նկատենք քրիստոնեայ Հայաստանի զեղարուեստի պատմութիւնը, երբեք զարմանալի չենք գտներ որ միեւնոյն բովանդակութիւնը ունեցող նիւթեր, երբեմն յար եւ նման կազմով, մաս կազմեն մեղ շրջապատող միւս աղբերու զեղարուեստական հարստութիւններուն. և այդ պարագային, առանց բռնադրօսիկ ձիգերու, այս փոխ-յարաբերութիւններու դժուարին խնդիրը՝ աւելի պայծառ լուսարանութիւն մը կը նայ դռնէ:

Այսպէս, աչքիս առջեւ ունիմ 862 թվականէն Մլքէի Աւետարանին Քրիստոսի Համբարձումը ներկայացնող սքանչելի մանրանկարին բնագիրը. կան նաեւ ուրիշ երեք Համբարձումներ, զանազան դարերու, իրենց բովանդակութեամբը եւ շատ մը մանրամասնութիւններով յար եւ նման վերինին:

Առաջինն է 2-է դարերու սրբանկար մը (icon) Սինայի անապատի Ս. Կատարինէի վանքէն:

Երկրորդը՝ ԺԲ. դարու խճանկար մըն է, Սիկիլիոյ՝ Մոնրէալէի մայր եկեղեցւոյ մէջ:

Երրորդը՝ հիւսիսային Իտալիոյ Մոն-ժա քաղաքին մէջ գտնուած հրաշալի ավիսէ մըն է, 2. դարէն, ուր Մլքէի հետ նմանութիւնները մասնաւոր կերպով ցայտուն են:

Արդէն Ե. դարէն սկսած՝ բիւզանդացի նկարիչները, յետագային նաեւ Ասորիներն ու Հայերը, պարսկական ծագում ունեցող զարդաձեւեր կը գործածեն. բայց հին Յոյներն ու Հռոմայեցիներն ալ, օրինակի համար՝ Պոմպէի կարգ մը որմանկարներուն մէջ, կատարած էին նման փոխառութիւններ: Հետեւաբար, փոքր Ասիոյ այդ երեք մշակոյթներուն առած քայլը ոչ յեղաշրջող էր, ոչ ալ նոր: Որքան հռոմէական կայսրութիւնը ընդարձակուելով, նորանոր ժողովուրդներ կ'ընդգրկէր իր սահմաններուն մէջ, որոնք ունէին իրենց սեփական արուեստին աւանդութիւնները, այնքան յունահռոմէական արուեստի մեծ կեդրոններու աղբյուրութիւնը կը նուազէր, տեղ բանալով դաւառական արուեստներուն՝ հիւսիսային Ափրիկէ, Գաղղիա, Ասորիք, Փոքր Ասիա եւ Հայաստան, ուր յունահռոմէական տարրը, մասնակի եւ անկատարօրէն միայն կ'օգտագործուէր, որովհետեւ տեղական տարրերը, ճաշակն ու աւանդութիւնները զերազատ մաս ունէին:

Կը համարիմ որ, այս կերպով աւելի տրամաբանական բացատրութիւն մը կատարելի է տալ քրիստոնեայ այն արուեստին, որ իր սկզբնական շրջանին մէջ՝ անորոշ դիմագիծ մը ցոյց կու տար, եւ դարերու ընթացքին ձեւաւորուելով՝ հետզհետէ շեշտուած ազգային դոյն ստացաւ:

Հայ արուեստը, եւ յատկապէս հայկական մանրանկարչութիւնը, հարուստ աւանդ մը բերաւ համամարդկային արուեստի պատմութեան: Բայց իր ինքնատուրութիւնը չի կայանար հնագոյն արուեստի մը կերպերն ու սովորութիւնները մերժած ըլլալուն մէջ, ոչ ալ այնքան՝ ա-

նոցմէ անյայտ՝ նոր տարրեր մտցուցած ըլլալուն մէջ, այլ մասնաւորապէս անոր մէջ՝ որ կարողացաւ հաստատել եւ պարտադրել որոշ ժամանակաշրջանէ մը յետոյ, կարգ մը սկզբունքներ եւ կերպեր, որոնք կը համապատասխանէին արուեստի մը փնտռողներուն մէջ գտնուող վիճակին:

Գրախօսականի մը առիթով կատարուած այս կողմնակի անդադարձութիւնները, հետագային առիթ պիտի ունենանք աւելի ընդլայնելու եւ խորացնելու, այս էջերուն մէջ:

«Հայկական Մանրանկարչութիւն»ը, առաջին իսկ հայեացքով, իր ճաշակաւոր ձեւաւորումով, կոկիկ ծաւալով, արդէն իսկ շատ ներկայանալի տպաւորութիւն մը կը ձգէ: Թերթելով էջերը, նկատելով յատուկ խնամքը՝ թուղթի որակին, էջաւորումի, ընդհանուր նիւթերու դասաւորութեան, աւելի եւս կը համոզուինք՝ որ «Հայաստան» հրատարակչութեան այս չքեղ հատորը իսկապէս խնամոտ ձեռքէն անցած է:

Ներելի է, անշուշտ, կարգ մը վրիպումներ մատնանշել, որոնք շատ հաւանաբար, անուշադրութեամբ սպրդած են այս չքեղ եւ պատուաբեր հատորին մէջ:

1) 1952ի Երեւանի եւ 1960ի Փարիզի հրատարակութիւններուն մէջ, Հեթումի ձառնցի տարեթիւը նշանակուած է 1288, իսկ դրախօսուած հատորիս մէջ՝ 1286:

2) Թիւ 8 մանրանկարը (1038ի Աւետարանէն՝ հրեշտակի աւետարտի իւզարեր կանանց), բաղդատմամբ 1960ի հրատարակութեան (տե՛ս էջ 45), հակառակ տրւուած է, ձախէն աջ դարձած:

3) Ներկայ հատորին եւ 1960ի հրատարակութեան մէջ ներկայացուած չափազրութիւնները (բնագիրներուն), զարմանալիօրէն յաճախ համաձայն չեն իրարու:

4) Նկատմամբ աշխարհիկ բովանդակութեամբ առաջին հայ մանրանկարին, Դուռնովոյ կը համարի որ 1482 թուականի շարակնոցի մէջ գտնուող Աւարայրի ճակատամարտի նկարն ըլլայ (տե՛ս էջ 11):

Պէտք է ըսել որ 1211 թուականի Հադ-
բատի Աւետարանն ալ ունի աշխարհիկ
բովանդակութեամբ նկարներ:

Ս. Ղազարի ձեռագրատան զոհարներէն
թիւ 424 զրչադիրն ալ, Վարք Աղեքսան-
դրի, ընծայուած Կեղծ Կալիստենէսի,
որուն զանազան ուրիշ օրինակները ցըր-
ուած են այլեւայլ զրադարաններու մէջ
(Պերլին, Մանչեսթըր, Միւնիխ, Փարիզ,
Վիեննա, ևն.), եւ որոնց մէջէն հնա-
դոյնը կը թուի ըլլալ, իր ներկայ վիճա-
կով կը պարունակէ 258 էջ. իւրաքանչիւր
էջ զրեթէ ամբողջութեամբ զարդարուած
է գեղեցիկ մանրանկարներով, որոնք սիւ-
նակներու, խորաններու եւ աղատ տարա-
ծութիւններու մէջ զետեղուած գրութիւն-
ներուն բովանդակութիւնը կը պատկերա-
ցնեն: Թէեւ չի կրեր բացայայտ թուա-
կան մը, սակայն մեկնելով ներքին տը-
եաներէ (հանգամանքը, թուղթը, գրու-
թեան տեսակը, գործածուած գոյները եւ
յատկապէս նկարներու գծադրութիւնը,
ուր տակաւին գոյութիւն չունի հեռանը-
կարի [perspective] ծանօթութիւնը), կա-
րելի է գետեղել զայն Ժ. Գարու վերջին
տարիները, կամ Ժ. Գարու առաջին կէ-
սին մէջ, առանց շատ հեռանալու ճը-
մարտութենէն (տե՛ս «Բազմալէս», 1914,
էջ 193-208, 241-251):

Անխառն ու մեծ հաճոյքով է որ, հուսկ,
մեր խնդակցութիւնները կը յայտնենք
«Հայաստան» հրատարակչութեան, այս
գեղատիպ եւ ներկայանալի հատորին
համար, որ թէեւ գեղարուեստական հրա-
տարակութեան մը բոլոր պահանջները
չի գոհացներ տակաւին, յատկապէս վեր-
արտադրութեան յստակութեան եւ հա-
րազատութեան տեսակէտէն, սակայն կը
ներկայանայ մեզի իբր ժողովրդական
սքանչելի հրատարակութիւն մը, սահ-
մանուած լայն հասարակութեան, ուր
անտարակոյս կը կատարէ իր բարերար
գերը, արթնցնելով գիտակցութիւնը եւ
սէրը հանդէպ ազգային արժէքներուն,
հանդէպ հայկական գեղարուեստին:

Հ. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՊԶՏԻԿԵԱՆ

LUDOVICO DI BREME, *Lettere*, a cu-
ra di Piero Camporesi, Einaudi,
Torino, 1966.

Լուտովիքոյ տի Պրեմէ եւ Հ. Յովհ. Զոհրապի միջեւ եղած յարաբերութիւն-
ներու մասին արդէն խօսած էր Քարլոյ
Քալքաթերրա, «Բանակիւ Լուտովիքոյ
տի Պրեմէի» հատորին մէջ (Carlo Calca-
terra, *Polemiche*, Ludovico di Breme,
Torino, 1923, p. XCII): Լոյս կը տեսնեն
հիմա նամակները, զոր Լուտովիքոյ տի
Պրեմէ գրած է առ Զոհրապ, թիւով ու-
թը. առաջինը՝ 1805ին, հատ մը՝ 1806ին,
չորս հատ՝ 1808ին եւ հուսկ հատ մը՝
1816ին: Այս նամակները, առնուած Ս.
Ղազարի գիւնէն, մասնաւորապէս կը
վերաբերին հայ լեզուի ուսմունքին, ո-
րուն ձեռնարկած էր Տի Պրեմէ, եւ այն
բարեկամական աջակցութեան, զոր Տի
Պրեմէ տուած էր Միխիթարեաններուն՝
իշխանութեանց մօտ: (Ասոր մասին տես
նաեւ նամակ առ Քալուզոյ, 23 Յունիս
1807, Անդ, էջ 14):

Հետեւաբար հետաքրքրական են թէ՛
զրականութեան պատմութեան տեսակէ-
տէն, եւ թէ՛ Միխիթարեաններու պատմու-
թեան առնչութեամբ: Տի Պրեմէի հե-
տաքրքրութիւնը հայ զրականութեան
հանդէպ՝ կարճ տեսողութիւն ունեցած է,
ծնունդ առնելով արտաքին ազդակէ մը,
Եւսերիոս Կեսարացիի Քրոնիկոնին հրա-
տարակութենէն: Այս երկին հրատարա-
կութեան մասին տեղեկութիւն տուած էր
նոյն ինքն Տի Պրեմէ, «Իլ Քոնցիլիաթորէ»
հանդէսին մէջ (1808, Հոկտ. 18, թիւ
14): Հիմա վերահրատարակուած են
նոյնանուն հանդէսին մէջ, խմբագրու-
թեամբ Վիթթորիոյ Պրանջայի («Il Con-
ciliatore», Le Monier, Firenze, 1965, Vol.
I, p. 237).

Սակայն Տի Պրեմէի հակումը դէպի
հայկական նիւթերը՝ ատկէ առաջ սկսած
էր, ինչպէս կը մատնանշէ Քամիորեզի
(անդ, էջ VIII), երբ կը գրէ. «Ծուրջ
1804/5ի ժամանակները, դարձեալ օգնու-
թեամբ Քալուզոյի, որ քաջ արեւելագէտ

էր, եւ յետոյ հայ միանձն Յովհաննէս
Զոհրապի՝ մերձեցաւ հայ լեզուի եւ գրա-
կանութեան, այն յոյսով՝ որ հոն գտնէր
կորսուած յոյն զլուխ գործոցներ, եւ
ձեռք զարկաւ «Aperçu sur la littérature
arménienne» գործի մը, որ սակայն
չհրատարակեց: Մինչդեռ լոյս տեսան
քանի մը հայկական բանաստեղծութիւն-
ներ, թարգմանուած եւ հրատարակուած
1807ին (Տի Պրեմէ, անդ, էջ 24-25), եւ
նաեւ նամակ մը առ Քալուզոյ (Յուլիս-
Օգոստոս, 1807, անդ, էջ 18): Aperçuն
չհրատարակեց, որովհետեւ նոյն ատեն
նման գործ մը լոյս տեսած էր աշխատակ-
ցութեամբ Զրպետի եւ Մարթէնի»:

Ինչպէս յայտնի է, Տի Պրեմէ (1789-
1820) հեղինակաւոր անձնաւորութիւն է՝
խտալական վիպապաշտ եւ ազատական
շարժումին: Իր հետաքրքրութիւնը դէպի
հայ զրականութիւն՝ անտարակոյս նշան
մըն է ո՛չ միայն մասնաղիտական, այլ
աւելի խոր հակումի մը, ազգային եւ ժո-
ղովրդական զրականութեան հանդէպ.
հակում մը, որ յետագային մեծ տարա-
ծութիւն պիտի ունենար համայն վիպա-
պաշտութեան մէջ: Եւ ունեցաւ նաեւ
գործնական հետեւանքներ:

Լորտ Պայրըն, Միլանի մէջ, Տի Պրե-
մէն ճանչնալէ եւ Ս. Ղազարի մասին ան-
կէ տեղեկութիւններ քաղելէ ետքն է՝ որ
Վենետիկ անցաւ, մօտեցաւ հայերէնի եւ
հայ զրականութեան ու պատմութեան
ուսմունքին:

Կ. Վ.

* * *

GIAN PIERO LUCINI, *Lettere a Hrand
Nazariantz*, In «Gaal», Bari, set-
tembre, 1967:

Ճիւն Փիերոյ Լուչինի, խորհրդապաշտ
բանաստեղծը (1867-1914) բարեկամ ե-
ղած է Հրանդ Նազարեանցի, ասոր Իտա-
լիա հաստատուելէն ետք: Կը թուի թէ
երբեք անձամբ տեսնուած չեն, սակայն
խիտ նամակագրութիւն մը ունեցած են,
լեցուն լուրերով, անձնական տեղեկու-
թիւններով եւ աշխատանքի ծրագիրնե-

րով: Այս մտերմութենէն ծագեցաւ Լու-
չինիի բարեկամութիւնը՝ հանդէպ հայ
ժողովուրդին, որ ծնունդ տուաւ յետոյ
քանի մը յօդուածներու՝ ձօնուած հայկա-
կան դատին:

Այս նամականիէն ցարդ լոյս տեսած
էին քանի մը նոյններ (Տե՛ս «Volere»,
II, 3, 1-15, Feb., 1939; «La voce Repub-
blicana» 1 Feb. 1950; 6/7 Giugno, 1964).
Ասոնց վրայ հիմա կ'աւելնան այս երեքը,
հրատարակուած Կրապ հանդէսէն, որ
Նազարեանցն ունեցաւ հիմնարկողներու
եւ աշխատակիցներու թիւին մէջ: Նա-
մակները գրուած են 1912ի Սեպտեմբերին
եւ Հոկտեմբերին: Լուչինի կը գրէ թէ
մտադիր էր խմբագրել քննական դիմա-
ստուեր մը՝ Նազարեանց բանաստեղծի
մասին (բայց եթէ նոյն իսկ գրած ըլլայ,
հրատարակած ըլլալը յայտնի է), եւ
կ'աւելնարէ իրենց միջեւ հասարակաց ծը-
րագրի մը՝ հանդէսի մը հրատարակու-
թեան նկատմամբ, որուն տիտղոսը պիտի
ըլլար «Italo-Armeno», բայց որ չիրա-
գործուեցաւ: Յամենայն դէպս, այս ծը-
րագիրը յինքեան բաւական է ապացու-
ցանելու՝ թէ Լուչինի ո՛րքան մասնակից
էր հայկական հարցերուն: Լուչինի եւ
Նազարեանց նամականին շատ հարուստ է
նիւթերով, որոնք կը հետաքրքրեն ո՛չ
միայն խտալական զրականութիւնը, այլ
նաեւ ապացոյց են բարեկամութեան կա-
պերուն, որոնք կը զօդէին խտալացի բա-
նաստեղծը՝ հայ ժողովուրդին: Հետեւա-
բար մաղթելի է որ լոյս տեսնէ ամբող-
ջութեամբ:

Կ. Վ.

* * *

VITTORIA AGANOR, *Lettere a Do-
menico Gnoli*, a cura di Biagia Mar-
niti, Sciascia Caltanissetta, Roma,
1967.

Ժամանակը բարենպաստ դատաւոր ե-
ղած է. եւ այլ եւս Վիկտորիա Աղանուր
իր տեղը կը գրաւէ, ոչ այնքան առաջնա-
կարգ, բայց արժանաւայել, խտալական
բանաստեղծութեան պատմութեան մէջ: